

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3188>

Number: 42 , p. 481-491, Winter III 2016

Yayın Süreci

Yayın Geliş Tarihi

02.12.2015

Yayınlanma Tarihi

29.02.2016

**TARİHİN YENİDEN İNŞÂSI: İBN HALDUN'UN TARİHE
ELEŞTİREL, BİLİMSEL VE FELSEFİ YAKLAŞIMI**
*RECONSTRUCTION OF HISTORY: IBN KHALDUN'S CRITICAL,
SCIENTIFIC AND PHILOSOPHICAL APPROACH TO HISTORY*

Arş. Gör. Dr. Muhammet İRĞAT

Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Öz

İbn Haldun (ö. 1406), klasik İslâm düşüncesini aşan, bu yönüyle de İslâm düşünce tarihinde Gazâlî (ö. 1111)'den sonra ikinci kırılmayı temsil eden, çok yönlü bir tarih filozofudur. İbn Haldun, yaşadığı dönemin hem sosyal hem siyasi hem de ilmî özelliklerini entelektüel bir zeminde yoğurup, özgün bir bilim ve sistemli bir felsefenin kurucusu olmuştur. Onun, kendinden önceki tarihçileri eleştirerek başladığı entelektüel serüveni, tarih ilmini bilimsel ve felsefî bir temelde yeniden inşâ etmesiyle zirveye ulaşmıştır. Eleştirel düşünmenin ne olduğu ile ilgili temel ipuçlarından yola çıkan bu çalışma, tarihin, 14. yüzyıl İslâm filozofu İbn Haldun tarafından eleştirel, bilimsel ve felsefî bir yaklaşımla nasıl ele alındığını ve hangi düşünsel zeminde bir bilim ve bir felsefe olarak yeniden inşâ edildiğini analiz etmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın kilit kavramı, "umrân"dır. Umrân, İbn Haldun'un Mukaddime'de kullandığı ve ilim dünyasına kazandırdığı özgün kavramlardan yalnızca biridir. İbn Haldun'un, geliştirmiş olduğu "umrân teorisi", umrânın, hem tarihe uygun bir usûl ilmi olarak temellen-dirilmesini hem de bir tarih ve toplum metafiziği olarak tarihin anlaşılmasını içermektedir. İbn Haldun, eleştirel bir bakışla yöneldiği tarih alanında, kendinden önceki hiçbir düşünürün ulaşamadığı sonuçlara ulaşmış ve tarihi, kendine özgü bir usûl ilmi (ilm-i umrân) olan müstakil bir bilim olarak tesis etmiştir. O, aynı zamanda tarihin, hikmet değeri taşıyan üstün bir bilim olduğunu belirtmiş ve tarihselci bir yaklaşımla, kendine özgü bir kavramsal çerçeve ve metodoloji ekseninde onu, felsefî bir konu olarak sistemleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Tarih, Tarihselci Bakış, Bilimsel Bakış, Tarih Felsefesi, Umrân

Abstract

Ibn Khaldun (d. 1406) is a sophisticated philosopher of history who over held classical Islamic thought and so represented the second breaking after Ghazali (d. 1111) in history of Islamic thought. Ibn Khaldun became the founder of an original science and

systematic philosophy which includes cultivation of his era's social, political and scientific essences on an intellectual field. His intellectual adventure that he started with criticizing historians before him, arrived to the climax with his reconstruction of history on a scientific and philosophic ground. This article, starting with the main clues about what is the critical thought, aims to analyze how the history has been dealt by Ibn Khaldun, a 14. century Islâm philosopher, with a critical, scientific and philosophical approach and on which intellectual ground has been reconstructed as a science and as a philosophy. This article's key concept is general social organization. General social organization is just one of the a lot of genuine concepts which Ibn Khaldun used in Muqaddimah and presented to the scientific world. "General social organization theory" which Ibn Khaldun has improved includes the establishment of a suitable methodology science for history and understanding of history as a metaphysics of history and society. Ibn Khaldun, treating history in a critical way, reached to such conclusions on history that no thinker before him could reach to them and he established the history as an independent science which has its special methodology (general social organization science). He also pointed out that the history is a superior science which has the value of wisdom and with an historian approach he systematized the history as a philosophical subject on a ground which has a conceptual framework and a methodology special to it.

Keywords: Ibn Khaldun, History, Historicity Perspective, Scientific Perspective, Philosophy of History, General Social Organization

Giriş

Düşünme faaliyeti, insana özgü tarihsel ve dinamik bir olgudur. Bu tarihsel olgunun spesifik adı olan felsefe, sahip olduğu dinamizm nedeniyle tarihsel süreçte farklı anlamları çağırıştırılmıştır. Bu bağlamda o, ilkin yalnızca aklın sorularına yanıt arayan bir faaliyet iken¹, ilerleyen zamanlarda sorun çözen ve şimdilerde ise kavram ve metot üreten, eleştirel bir etkinlik olmuştur. Dolayısıyla felsefe dediğimizde, en temel sorunlara her dönemde farklı sorular ve çözüm önerileriyle yaklaşan ve böylece farklı bakış açıları ve sistemler geliştiren bir düşünce faaliyeti akla gelmektedir.

Bu dinamik süreçte üretilen düşünceler, dönemsel olarak farklılık ya da benzerlik göstermek suretiyle düşünce tarihinin kilometre taşlarını sürekli biçimde oluşturmaktadır. Her yeni düşünce akımı, tarihteki diğer felsefe akımlarına karşı eleştirel olarak kendini ortaya koymak suretiyle var olabilmektedir. Yine, düşünce hareketi, onu

üreten filozoftan bağımsızlaşarak felsefeye, bir bilgi ya da düşünce disiplini olarak girmekte ve diğer düşüncelere yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır.²

Felsefe-tarih ilişkisi de yukarıda sözü edilen dinamik ve değişken süreçten geçerek günümüze kadar gelmiştir. İnsanın toplumsal bir varlık oluşu, İbn Haldun'un düşünce sisteminin mihenk noktasını teşkil eder. Ona göre, insan ancak bir toplum içerisinde ve toplumsal olarak var olur. Toplumsallık ise zorunlu bir biçimde sadece insana özgü bir dizi tarihsel varoluşu meydana getirir. İnsan, fizikî varlığını korumak ve sürdürürebilmek-yaşamak- için temel ihtiyaçlarını temin etmek zorundadır. Onun bu ihtiyaçları ise ancak bir toplum içerisinde var olması ve diğer insanlarla dayanışma halinde yaşamaları mümkündür. Dolayısıyla insanın varoluşu toplumun varlığına bağlıdır.

Toplum, insanların yalnız belli bir mekânda ve bir arada yaşamaları değil; aynı zamanda bir düzen içerisinde yaşama-

¹ A. Baudart, vd., (2011), *Felsefe Tarihi Kurucu Düşünceler-I*, çev. İsmail Yerguz, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 23.

² Nihat Keklik, (1996), *Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, s. 71.

larıdır. İnsanların kendilerini ve ellerinde bulunanı savunabilmeleri ve kendileriyle birlikte diğerlerini de gözetmeleri bu düzenin esasını teşkil eder.³

İbn Haldun, içinde yaşadığı siyasî ve coğrafi şartların ona kazandırdığı tecrübeyle insanın toplumsal ve tarihsel bir varlık olarak yukarıdaki özelliğini fark etmiş; ortaya koyduğu umrân nazariyesiyle tarih felsefesini ve metodunu müstakil bir konu olarak ele alıp inceleyen ilk düşünür olmuştur. İçinde yaşadığı siyasî coğrafya ona, toplumsal olgu ve olayların gidişatı hakkında çok geniş bilgi imkânı sunmuştur. O, ilk kaynaklardan alarak ve şahsî gözlemlerine dayanarak Kuzey Afrika, özellikle Berberîler tarihini yazmış, sonra onu genişletmek suretiyle bir dünya tarihini yazmayı amaçlamıştır. “*Kitâbu'l-İber*” adındaki yedi ciltlik eserine yazdığı “*Mukaddime*”sinde İbn Haldun, tarih felsefesi ve toplumsal meseleleri ele almıştır.⁴

Tarih yazımında eleştirel bir metot geliştiren İbn Haldun'un fikirleri, temelde Fahreddin Râzî (ö. 1209) çizgisini takip etmekle birlikte çoğunlukla özgündür. Nitekim onun, Aristoteles (ö. m.ö. 322) ve Platon (ö. m.ö. 347) gibi ortaçağ İslâm düşüncesine etki etmiş Yunan filozoflarından esinlenmemiş olduğu, bunun yanı sıra eserinde yalnızca kendi çıkarım ve gözlemlerine yer vermiş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

İbn Haldun'un tarih felsefesi; geçmiş olgu ve olayların nedensel bağlarını keşfetme, onlardan ibret alma, yine geçmişten hareketle bugünü ve geleceği öngörme gibi temel ilkelere dayanmaktadır. Hiç şüphesiz İbn Haldun'un tarih konusunda

ortaya koyduğu en önemli yenilik, geliştirilmiş olduğu özgün metodolojidir. İbn Haldun'a göre, insan ve toplum açısından büyük bir öneme sahip olan tarih ilmi, mevcut yaşam içinde din ve dünya işlerinin sağlam bir temel üzerine kurulmasını, geçmiş toplulukların yaşam biçimlerinin tanınmasını ve bunlar üzerinden geleceğe dair tedbirler alınmasını sağlamaktadır. İbn Haldun, bu nedenle tarihin çok iyi anlaşılması ve hikmetinin ortaya konulabilmesi için doğru ve tutarlı bir metodoloji ile eleştirel bir düşünmeye tâbi tutulması gerektiğinin altını çizmektedir.⁵

İlmî bir disiplin olarak tarih, birçok düşünürün üzerinde çalışmalarda bulunduğu en önemli alanlardan biridir. Varlığı, oluşu, geçmişi, insanı ve dolayısıyla toplumu anlamak isteyen her çalışma, mutlak surette tarihe yönelmiş ve kendi perspektifi bağlamında hem ondan yararlanmış hem de onu anlamlandırmıştır. Söz konusu bu süreçte birbirinden farklı birçok anlam kazanmış olan tarihin, bugün ne ifade ettiğine baktığımızda onun; geçmişteki insanî eylemler ve olaylar (sosyal-tarihî süreç), bu olayları konu edinen, kronolojik olarak anlatan ve yorumlayan bir bilim (tarih bilimi) ve bu sürecin insan tarafından bir olgu halinde anlaşılmasının koşulu (tarih felsefesi) şeklinde üç farklı anlam ve seviyede kullanıldığını görmekteyiz.⁶

Tarihin de içinde bulunduğu ve genel olarak insan (toplum) ya da tin bilimleri diye ifade edilen alanlarda entelektüel faaliyette bulunmak; sağlam bir dil (gramer) bilgisini, muhakeme yeteneğini (temyiz gücü) ve düşünme eyleminin dayanağı olan teorik bir perspektifi (nokta-i nazar) gerektirmektedir. Aynı şekilde üzerinde düşünülen meselenin tarihsel arka planın-

³ Tahsin Görgün, (1999), “İbn Haldun” md., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 19, s. 543.

⁴ Nejdet Durak-Muhammet İrgat, (2015), “Tarih Kritik ve Analitik Bakış: Tarih Felsefesi-İbn Haldun Örneğinde Tarih ve İnsan”, *Uluslararası Kritik ve Analitik Düşünce Sempozyumu*, Sakarya, s. 211; Ahmet Arslan, (1987), *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 39-40.

⁵ Muhammed Abdullah Enan, (1997), *Ibn Khaldun His Life and Works*, Kitab Bhavan, New Delhi, p. 198.

⁶ Doğan Özlem, (2010), *Tarih Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, s. 15-16.

dan aktüel durumuna kadar derinlemesine edinilmiş bir alan bilgisini, meseleye ait kavramları mefhumlarıyla birlikte bilmeyi ve sahih bir metot bilgisini de gerektirmektedir. Bu yetilere sahip olmak suretiyle bir mesele hakkında o güne dek sorulmamış sorular sormak, bu sorulara özgün cevaplar verip, orijinal tespitler yapmak, eleştirel yaklaşımı da ifade etmektedir. Bu bağlamda İbn Haldun, düşünce tarihinde kendinden önceki tarihçileri eleştirerek, onların, gerek tarihin metodunu ve gerekse mahiyetini bilmediklerini ve bu nedenle tarihin, hak ettiği değerden uzaklaşmış olduğunu belirtmiştir.

Tarih alanına bilimsel yaklaşım, tarihin kendine özgü bir konusu ve metodu olan bir bilim olduğunu ilk kez ifade eden ve onu, umrân ilmine dayalı bir bilim olarak yeniden tesis eden İbn Haldun'a aittir.⁷ Düşünce tarihine baktığımızda tarihin, İbn Haldun'a gelene dek bilim sınıfına sokulmadığını görmekteyiz. Nitekim bilim tasniflerinin ilki, teorik ve pratik bilimler şeklinde bir ayrımla bilginin alanlarını sistemli olarak ayıran Aristoteles'e aittir.⁸ Aristoteles'in bilim tasnifinde tarih, Herodotos (ö. m.ö. 425) ve Thucydides (ö. m.ö. 395)'in kullandığı anlamda-doğa olayları/olguları ile ilgili tanıklık bilgisi ve topluma ait olaylara dair haber veren bilgi- historiografya (tarih yazımı) olarak nitelendirilmiş ve o, edebî bir tür olarak şiirin altında konumlandırılmıştır.⁹ Aristoteles'in tarihe yönelik bu indirgemeci yaklaşımının temel sebebi, onun felsefe (bilim) anlayışının, tümelin bilgisini arayan mutlak bilme yöntemi olmasıdır. Aristoteles, tümel bilgi anlayışına göre kurguladığı bilim tasnifinde tarihe, tikellik ve rastlantısallık içerdiği için şiir sanatından bile daha az değer atfetmiş ve ona yer vermemiştir.

⁷ İbn Haldun, (2005) *Mukaddime*, thk. Abdüsselam Şeddâdi, Dârülbeyzâ: Beytül-Fünun ve'l- Ulum ve'l- Adab, Kâhire, C. I, s. 13.

⁸ Aristoteles, (2010), *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, s. 463.

⁹ Aristoteles, (1995), *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 98.

Aristoteles'in bu tasnifi yüzyıllar boyunca taklit edilmiş ve tarih, İbn Haldun'a gelinceye dek bilim sınıfına sokulmamıştır.

Tarihe, felsefî bakış açısı ile yönelmek ise, bir yandan geçmiş olgu ve olayların anlamını sorgulamayı; diğer yandan insan/toplum ekseninde ortaya çıkan tarihin, tarihsel varlık alanının ve bu alana ait kanunların metafizikî bağlamını ortaya çıkarmayı ifade etmektedir. İbn Haldun'un yaşadığı dönem olan 14. yüzyıla kadar tarih, ne bir bilim ne de bir felsefe etkinliğinin konusu olarak değerlendirilmemiştir. İbn Haldun, insanî varoluşu anlamlandırabilmek için özgün bir tarih anlayışı, metodolojisi ve dolayısıyla hem bir tarih bilimi hem de bir tarih felsefesi geliştirmiştir. Onun ortaya koyduğu eleştirel, bilimsel ve tarihselci yaklaşım, yaşadığı dönemi entelektüel anlamda aşan, benzerini ancak 19. yüzyıl Batı düşüncesinde görebileceğimiz "Tarihselcilik Düşüncesi" sistematizmasının de temel taşı konumundadır. Her ne kadar bu yeni düşünce biçiminin İbn Haldun'dan önce Antik Yunan'da Thucydides tarafından temsil edildiği iddia edilse de, eleştirel bir bakışla yapılan bir kıyaslama ile bu iddianın doğru olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰

İbn Haldun, tarihin bir haber (rivâyet) aktarımı olmadığını, aksine onun, bir bilim (fen), bir hikmet (felsefe, nazar, tahkik), olduğunu ifade etmiştir.¹¹ İbn Haldun'un tarih konusundaki yaklaşımları, kendi devri olan on dördüncü yüzyıl için oldukça ileri düzeyde eleştirel, bilimsel ve felsefî bir düşünmenin ürünüdür.

1. İbn Haldun'un Tarih Tanımı

İbn Haldun'a göre tarih, âlemin (insanlık) durumunu, bu durumun zaman içerisindeki değişimini (bedâvetten hadârete geçişi, devletlerin kuruluşu, sınırlarının ve hâkimiyet alanlarının genişlemesi, devletlerin gerilemesi ve çökmesi) medeniyet-

¹⁰ Lenn Evan Goodman, (1972), "Ibn Khaldun and Thucydides", *Journal of American Oriental Society*, S. 92/2, s. 252.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 13.

lerin zevâle uğraması vaktinin gelişine dek insanların dünyayı nasıl imâr ettiklerini ibret halinde bildiren hikemî (felsefî) ve dolayısıyla değerli bir bilimdir.¹² İbn Haldun, Mukaddime'de tarihi şöyle tanımlamaktadır:

*"Bilinmelidir ki tarih; şerefli, üstün bir gayesi olan (geçmişten ibret almak ve hakikati anlamak gibi) pek çok faydası bulunan, (umrân gibi) gayet önemli bir usûle göre işleyen (anlaşılan) bir bilimdir. Çünkü bu bilim, geçmişteki kavimlerin ahlâkı, nebilerin yaşantısı (sünneti), (büyük ve nitelikli) hükümdarların siyasetleri ve kurdukları devletleri ile ilgili hallere, haberlere bizi vâkıf kılar. Geçmişten ibret alıp dinî ve dünyevî işlerine düzen vermek isteyen kimse- nin, bu bilimden elde edeceği fayda çoktur."*¹³

İbn Haldun'un yukarıdaki tarih tanımından da anlaşılacağı üzere o, tarihi, bir bilim ve bir felsefe olarak yeniden tanımlamıştır. Nitekim İbn Haldun, kendi zamanına kadar tarihin, ya hükümdarları ya da meraklı insanları eğlendirmek, şaşırtmak ve motive etmek için anlatılan abartılı hikâyelerden ibaret olduğunu bilmektedir. Bu bağlamda kendinden önceki tarihçilerin, yalnızca tarihteki olayların görünüşüne (zâhir) takılıp kaldıklarını, bu görünüşün ardında yatan (bâtın) hakikâti, sosyal kanunları, toplumlarda, medeniyetlerde ve devletlerde geçmişten bugüne meydana gelen değişimi ve sabiteyi anlamadıklarını ifade etmiştir.¹⁴ İbn Haldun, böylece kendinden önceki tarihçilerin düşmüş oldukları yanlışları görmüş ve yazmaya koyulduğu büyük dünya tarihini (*Kitâbu'l-İber*), klasik rivâyet tarihçiliğini aşacak tarzda, metodolojisi ve kavramsal çerçevesi olan bir bilim olarak tasarlamıştır.

İbn Haldun'a göre tarih, hem zâhirî hem de bâtinî yönü olan bir bilimdir. Tarihin zâhirî yönü, geçmişte yaşamış toplum-

ların, devletlerin ve medeniyetlerin başından geçmiş olayların, ibret alınması ve bilgi edinilmesi amacıyla anlatılması ve aktarılması iken; bâtinî yönü; düşünmek, hakikati araştırmak, tarihsel olgu ve olayları neden-sonuç ilişkisi üzerinden analiz ederek tarihsellikte gizli olan derin bilginin, ince hikmetin ve kanunların (kavânin) keşfedilmesidir. İşte bu yönüyle tarih, asil, şerefli ve hikemî bir bilimdir. Bu nedenle felsefî ilimlerden sayılmaya lâyıktır.¹⁵

2. İbn Haldun'un Tarihe Eleştirel Yaklaşımı

Tarihi, geçmişin nakledilmesi olarak değil; hakikatin elde edilmesi için tarihsel olgu ve olayların ardındaki hikmetin belli bir sistem ve akıl yürütme yoluyla ortaya çıkarılması şeklinde anlayan İbn Haldun, toplum metafizğine dayalı bilimsel ve felsefî tarih anlayışını temellendirmek için tarihsel olgu ve olayları yorumlamayı seçmiştir. İbn Haldun, tarihin doğru anlaşılmasının, onun, bugünün koşullarıyla ilişkilendirilmesine ancak aynı koşullarla değerlendirilmemesine bağlı olduğunu belirtmektedir. Kendinden önceki tarihçilerin bunu böyle yapmadıklarını, umrânı ve umrânın hallerini bilmediklerinden birçok hataya düşmüş olduklarını ifade eden İbn Haldun'un ilk işi, söz konusu bu tarihçileri eleştirmek olur.

İbn Haldun, tarihçilerin sön derece bilinçsiz bir biçimde kendilerine ulaşan haberlerin doğruluğunu, doğal ve tecrübî ilkelere uygunluğunu araştırmaksızın aktarmış olduklarını, bunun da tarih bilimini itibarsızlaştırdığını şöyle belirtmektedir:

Tarihçilerin hataları, tarih ilmini temelsiz ve karmakarışık bir hale getirdi. Bu nedenle tarihe bakan ve tarihi okuyan kişiler, hakkı bâtılla karıştırır oldular. Öyle ki tarih, halkın dilinde dolaşan garip hikâyeler durumuna geldi. Bu nedenle tarih ilmi ile uğraşmak cahillerin işi

¹² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 5-6.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 13.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 5.

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 5-6.

oldu. Halkı tanımayanlar ve ilimleri hakkıyla bilmeyenler, tarih okumayı, tarih konusunda bilgi sahibi olmayı, bu ilme dalmayı ve bu hususta yetiştirmeyi küçümsediler. Sonuçta güdülen deveyle salınan deve, öz ile kabuk, doğru ile yalan birbirine karıştı.¹⁶

İbn Haldun, tarihçileri eleştirirken ilk önce kendi dönemine yakın tarihçilerden başlamakta ve giderek daha kadim tarihçilere doğru bir sıra izlemektedir. Ona göre, kendisine yakın dönemde yaşamış olan tarihçilerin tarihten anladıkları şey, çok basit, zahirî ve sembolik bir anlam taşımaktadır.¹⁷ İbn Haldun'a göre bu tarihçilerin tarih anlayışı, tarihle hiçbir alakası olmayan tarihî hikâyeler, hükümdar ve sultanlara ait haberler ve eşyalar (yüzük, kılıç, zırh) gibi basit şeylerden ibarettir. Mukallit, asalak tarihçiler dediği bu zümreden sonra eleştirilerini Arap kültüründe "altın çağ" diye anılan dönemde yaşamış olan büyük tarihçilere yönelten İbn Haldun, bu tarihçileri de eleştiri metodunu yeterince kullanmadıkları, akla ve tecrübeye uygun olup olmadığına bakmaksızın her haberi rivayet ettikleri için eleştirir. İbn Haldun'a göre, büyük tarihçiler, geçmiş toplumlar ve devletlerle ilgili tarihî bilgileri toplayıp yazıya geçirmekle aslında büyük bir iş başarmışlardır. Ancak bunu yaparken emanete riâyet eden, doğruyu yanlıştan ayırt etmek için var gücüyle uğraşan ve bu nedenle haklı bir şöhrete ulaşanların sayısı oldukça azdır. Ona göre, İbn İshak, et-Taberî, İbnü'l-Kelbî, el-Vâkîdî, el-Esedî ve el-Mesûdî gibi tarihçiler bu zümredendir.¹⁸

İbn Haldun, tarih alanında yanlışla düşmemek için öncelikle umrânın yapısını bilmek gerektiğini ileri sürmektedir. Zira ona göre tarih bilimi, âlemdeki umrânın ve umrâna ait durumların (bedevîlik, ha-

darîlik, asabiyet ve aralarındaki güç ve iktidar ilişkileri vb.) neticesinde ortaya çıkan tarihsel süreç hakkında bilgiler vermektedir.¹⁹ Tarihçi ancak tüm bu yapıyı anladığı takdirde ileriye dönük yorumlar yapabilir. İbn Haldun, bu konuda şunları söylemektedir:

*"Tarih ilmiyle meşgul olan kişi; siyasetin kural ve kaidelerini, varlıkların tabiatlarını ve hallerini bilmeye muhtaçtır. Tarihsel süreç, gelenek, din, mezhep ve diğer ahvâl bakımından milletler, devletler ve devirler arasındaki değişim hususunda bilgi sahibi olması, gaib (görünmeyen/invisible) olanı şâhid (görünen/visible) olana bakarak kavraması, ikisi arasındaki uyumu ya da farkı anlaması, uygunluğun ya da farkın illet ve sebebini göz önünde bulundurmaması, devletlerin hangi esaslara dayanarak kurulduğunu anlamaması, iktidardakilerin hallerine dikkat etmesi gibi hususlarda bilgi sahibi olması lazım gelir. İşte ancak o zaman nakledilen haberleri bu bilgiler ışığında değerlendirebilir. Şayet bu bilgilere uygunsuzsa haber doğrudur; aksi halde haber zayıftır."*²⁰

İbn Haldun, zamanın değişmesiyle toplumların da değiştiği gerçeğinin tarihçiler tarafından anlaşılmanmış olmasının, bu ilimde yanlış ve hatalı görüşlere düşülmesinin önemli nedenlerden birisi olduğunu belirtmektedir. Ona göre insanın tarih sahnesi ve zaman içerisinde ortaya koyduğu tüm tarihsel olgular sistematik bir şekilde olmasa da zamanla değişime uğramakta, bu değişimi anlamayanlar da incelemelerinde yanlış sonuçlara ulaşmaktadırlar.²¹ İbn Haldun yanlış ve yalan haberi doğru olanından ayırmamız için dikkat etmemiz gereken hususlar hakkında da bilgiler vermektedir.²² Buna göre, zayıf ya da sahil demeden her nakle güvenilmemeli, bunlar asıllarıyla ve benzerleriyle mukayese edilmeli, hikmete dayalı muhakeme yapılmalı, geleneğin esasları, siyasi kurallar, umrânın

¹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 40-41.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 13.

¹⁸ Adnan Demircan, (2015), "İbn Haldun'un Tarihçilere Yöneltilmiş Tenkitleri", (ed. Mesut Okumuş- Ömer Dinç), *Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, s. 76.

¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 40.

²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 40-41.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 41.

²² İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 40-41.

tabiatı ve insan topluluğundaki ahvâl her zaman göz önünde bulundurulmalı, gâib (görünmeyen) şâhidle (görünen) kıyaslanmalı, aksi takdirde tarihî meselelerde hataya düşmekten kaçılmaz.²³

3. İbn Haldun'un Tarihe Bilimsel Yaklaşımı

İbn Haldun, tarihin zâhir-bâtn ayırımından hareketle, tarihsel gelişim süreci içerisinde bilimsel ve felsefî bir alan olarak görülmeyen tarihi, özgün bir kavramsal çerçeve ve metodoloji bağlamında hem bir bilim hem de bir felsefe olarak yeniden inşâ etmiştir.²⁴ Tarihin zâhirî yönünü, "doğal zamana ait geçmiş"in "haber"leri olarak belirleyen İbn Haldun, bu teorik zeminden yola çıkarak, tarihin, doğru haberi yanlış haberden kesin biçimde ayırarak aktarması gereken bir bilim (fen) olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda o, aktarılan tarihsel haberlerin, umrânın işleyişine uygun bir olabilirlik (imkân) taşıyıp taşımadıklarının yine bu konuda bir metot olan umrân ilmiyle tahkik edilmesi ile mümkün olduğunu şöyle belirtmektedir:

"Yanlış haberin ortaya çıkış sebeplerinin en önde geleni, umrândaki ahvâlin tabiatını bilmemektir. Hiç şüphe yok ki, meydana gelen olaylardan her birinin, mutlak surette hem kendi zatına hem de ona âriz olan hallere özgü bir tabiatı mevcuttur. Eğer haberi duyan ve alan kişi, varlıktaki olaylara ait hallerin tabiatını ve bu tabiatın gereklerini bilirse; bu durum, doğru haberi yanlış haberden ayırmak için haberleri tenkit ve tetkik etme konusunda ona yol gösterir. Nitekim yanlış haber hangi taraftan ortaya çıkarsa çıksın, bu yöntem, eleştiriye tâbi tutma ve tahkik etme konusunda en etkili ve en uygun

*yöntemdir."*²⁵

Haberlerin eleştirel bir bakışla ele alınması gerektiğini belirten İbn Haldun, böylelikle doğru haberlerin asılsız haberlerden ayırt edilmiş olacağını, söz konusu bu yöntemin, râvi ve rivâyetlerinin sıhhatini araştırma konusundaki usûl olan cerh ve tâdilden de önce geldiğini ileri sürmektedir. Nitekim ona göre, bir haberin veya rivâyetin mümkün veya imkânsız olduğu bilinmeden râvilerin tadiline ve sıhhatli oluşlarına bakılmaz. Çünkü o, haber ve rivâyetin bizatihi imkânsız olması halinde, onları nakleden râvilerin cerh ve ta'diline bakılmasının hiç bir fayda sağlamayacağı görülmüştür.²⁶

İbn Haldun, nakledilen haberlerin, olayların ya da tarihî rivâyetlerin; sıhhatli olanının belirlenebilmesi ve doğru olanının yanlış olanından ayırt edilebilmesi için, rivâyetin olayla mutabık olup olmadığına ve umrânın tabiatına uygun olup olmadığına bakılması gerektiğini söylemektedir. Ona göre bu, tarihî rivâyet ve haberlerde hakkı bâtıldan, doğruyu yanlıştan ayırt etme konusunda burhan niteliğinde bir kanundur. Tarihçilerin, naklettikleri haberlerin doğru olup olmadığını ancak bu yolla öğrenebileceklerini belirten İbn Haldun, bunun, tarih yazımında kullanılabilecek müstakil bir ilim olduğunu da şu ifadelerle izah etmektedir:

*"Bu müstakil bir ilimdir. Çünkü kendine özgü bir konusu vardır. Bu konu beşerî umrân ve insanî ictimâdır (human civilization, social organization). Yine bu ilim, kendine has problemlerle uğraşır. Bunlar daumrânın ahvâlindeki değişim ve ondaki âraziların açıklanmasıdır. Vaz'î veya naklî bütün ilimlerde, söz konusu bu durum böyledir. Kendine has bir konusu, yöntemi ve problemi olan her uğraş bir ilimdir."*²⁷

²³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 13-14; Arslan, a.g.e, s. 43; Nathaniel Schmidt, (1978), *Ibn Khaldun Historian, Sociologist and Philosopher*, Universal Books, Lahore, p. 17.

²⁴ Muhammed Âbid el-Câbiri, (1984), *Fikru İbn Haldun el-Asabiyye ve'd-Devle: Meâlimu Nazariyyeti Haldûniyye fi't-Tarihi'l-İslami*, Dârü'n-Neşri'l-Magribiyye, Dârülbeyzâ, s. 192.

²⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 63.

²⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 55-56.

²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 56.

Togan'a göre, İbn Haldun'un tarih metodunda özellikle şu iki esas dikkati çekmektedir:

1. Tamhış al-Ahbâr: Kaynakların eleştirisi anlamına gelen bu metotla hak bâtıldan; doğru da yalandan ayırt edilmiş ve haberlerin hakikate uygunluğu tesbit ve te'kid edilmiş olur.

2. Ta'lil al-Vakâyi: Toplumsal olgu ve olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisinin tesbiti anlamına gelen bu metotla olayların ortaya çıkış biçimi, sıralanışı ve aralarındaki yasaların tesbiti ortaya çıkarılmış olur. Özellikle bu iki metodu ihmal edenler İbn Haldun'a göre tarihçi olamazlar.²⁸

Bu sorunların çözülebilmesi için konusu, yöntemi, ilkeleri belli olan yeni bir bilimin kurulması gerektiğini belirten İbn Haldun, bu yeni bilimin konusunun "umran" yani toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi olduğunu da ifade etmektedir. Daha açık bir ifadeyle belirtecek olursak İbn Haldun, toplumsal gelişimin tarihsel betimlemesini yapmayı ve siyasi evrenini ortaya koymayı hedeflemiştir. Ona göre bu bilim (umran) tarihin ölçütü ve temeli konumdadır. Bu sayede tarihin, kimi kahramanları ve olayları yüceltme ya da yerme ilmi olmadığı, nesneliliği algılayabilecek hurâfe ve efsanelerden arınmış bir hikmet olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu eleştirel düşünme biçimiyle o, yaşadığı dönemde tarihe yeni bir bakış açısı getirerek bir tarih felsefesinin öncüsü olmuştur. Ondan önce tarih yazımı rivayet ve nakilden ibaret görülüyordu. Onun "ümran ilmi" dediği yeni bilim, tarihi, toplumsal olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisi içinde kavramanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Böylece o, toplumların tarihsel gelişimine yeni bir bilimle yaklaşmıştır.

4. İbn Haldun'un Tarihe Felsefi Yaklaşımı

İbn Haldun'un tarih anlayışında insanı belirleyen temel kavramlardan biri

"asabiye"dir. Günümüz Türkçesine "topluluk duygusu" veya "yakınlık bağı" olarak çevrilebilecek olan bu kavram insanın uygarlık kurmasının temelinde yer alan ruhu ifade etmek için kullanılmaktadır. İnsanın ve toplumsal dinamizmin temelini oluşturan bu duygu aynı zamanda insanın tarihsel bir varlık olarak tanımlanmasını olanaklı kılmaktadır. İnsan asabiye duygusu ile bir arada yaşamaya ve devlet oluşturmaya yönelmekte, bir kimlik kazanmaktadır. İbn Haldun nesep ve sebep olmak üzere iki farklı asabiyet türünü ele almakta ve incelemektedir. Tarihe bu iki kavram üzerinden getirilen bakış açısı ile egemenlik ilişkileri, siyasi yapı aynı zamanda umran ilminin üzerine inşâ edileceği birikimi tesis etmektedir.²⁹

İbn Haldun, tarihte birtakım zorunlu insanî kanunların hüküm sürdüğünü ve bu kanunlar kavrandığında insanın varoluş serüvenine ilişkin görece evrensel anlamlar edinmenin mümkün olacağını kabul etmektedir. O, aynı zamanda bulunduğu coğrafyanın mevcudiyet tarzını, verileri nötr bir durum olarak almakta ve ihtiyaç duyulan insanîlik üzerine konuşmak bakımından çeşitli tarihsel varoluş aşamalarından söz etmektedir. Yine o, felsefenin esas itibarıyla tarih ve insan üzerine bir çeşit teemmül olarak alınmasını ve mevcut olan insanî durumdan hareket edilmesini meşrulaştırmaktadırlar. İbn Haldun'a göre hayatta kurallar vardır ve söz konusu kurallara uygun gelişen insanî süreçler insanın akıbetine karar vermektedirler.³⁰

İbn Haldun, herhangi bir ayırım yapmaksızın tüm ortaklıkları içine alacak tarzda müşterek bir tarih ve insan tasarlamakta ve söz konusu müşterek bağlam üzerinden felsefenin temel sorununu vaz etmektedir.³¹ O, kendinden önceki düşüncülerden farklı olarak historik olan "ben"

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 320-328.

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 328.

³¹ Ahmet Arslan, (2002), *İbn Haldun*, Vadi Yayınları, Ankara, s. 180.

²⁸ A. Zeki Velidî Togan, (1985), *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 158.

ve onun kurduğu toplumun insan bilgisine konu olabilmesi için ayrı bir objektivasyon alanı olarak kabul edilmesi gerektiğini fark etmiş ve doğal alan, tarihsel alan ayırımına gitmiştir.

Yine o, tarihi bir kozmos yani bir düzen olarak kabul etmiş ve onda bir yasallık olduğu postulatından hareket etmiştir. Dolayısıyla tarihte bir süreklilik olduğunu kabul eden İbn Haldun, bunun insan tarafından bilinebileceği ve insan bilgisine konu olabileceğini belirtmiştir. Ona göre, özel olarak insanı anlamak için tarihte hep aynı kalan ve tarihi yöneten kurallar üzerine düşünmeli ve Tanrı'nın insanların müşterek iradesine bağlı kalarak kararlaştırdığı sabiteleri idrak etmelidir. Bu sabiteler, umrândan başka bir şey olmayan uygarlık veya yeteri kadar evrensel yüksek kültürün doğmasını, gelişmesini, daha sonra duraklayıp gerileyerek, yok olup böylece hâkimiyet günlerinin -Kur'ân-ı Kerim'de öngörüldüğü tarzda - farklı insan çeşitlilikleri arasında edinilmesinin gramerini bize verecektir.³² Bu bağlamda tarih, hâkimiyet zamanları açısından döngüsel bir seyir izlemektedir. İbn Haldûn'a göre, bu döngüsel tarih seyri içerisinde buldukları yazgının akışından ve ikincil olmaktan memnun olmayan ve ortak kan bağına sahip olan insanlar müşterek bir bilinç (asabiyet duygusu) edinir ve kendi serüvenlerine kattıkları anlamla tarihi başlatırlar. Bunlar göçebe yaşayan ve bilim, sanat, edebiyat ve felsefe gibi medenî ihtiyaçları gelişmemiş insanlardır ve aralarındaki ilk sözleşmenin gereği sadece var olmak ve etkin olana yenilmemektir.³³ Dolayısıyla İbn Haldûn tarihi, bilinç edinen ve bir ortak duyguya sahip her toplumun sahip olduğu bir değer alanı ve kesin yasaların bulunduğu bir edinim veya manevi

varlık dünyası olarak incelemektedir.

Buraya kadar ifade ettiklerimiz İbn Haldun'un tarih felsefesi konusundaki görüşlerinin nazari boyutuna karşılık gelmektedir. Düşünür ilim anlayışının tahkiki boyutunu ise, umrân ilmiyle tamamlamaktadır. Yukarıda tarihin ve gayesinin ne olduğu hususunda, toplumdaki olayların ve hallerin tabiatının ve bunların ortaya çıkış sebeplerinin, haberlerin doğru ya da yanlış olup olmadıklarının anlaşılması şeklinde bir tanıma yer vermiştik. Tüm bu nedenlerden dolayı haberlerin doğrusunu yanlışından ayırmamızı sağlayacağı için toplumsal hayatın eleştirel bir incelemeye tabi tutulması ve onun doğasına uygun olan ve olmayan durumların birbirinden ayrılması gerekmektedir ki İbn Haldun bunun da yeni bir ilim olan "ümran" ilmine işaret ettiğini belirtmektedir.³⁴

Umrân ilmi ile tarihte neyin olanaklı neyin olanaksız olduğu hakkında bir "zorunlu yasa bilgisi"ne ulaşılır ki, bu aynı zamanda tarihçilerin aktara geldikleri haberlerin doğruluk ve yanlışlıklarını sınama olanağı verir.³⁵ Bu anlamda ümran ilmi, tarihe felsefi bir yöntemle yaklaşımı ilke olarak benimseyen tavırla tarihselcilik düşüncesinin en temel dayanağı olmuştur.

İbn Haldun'a göre tarihsel olgu ve olaylar "umrân" ilminin konusu olarak, sadece bir olayın aktarımı olmayıp tarihsel varlık alanına ait olan insanın, toplumun ve devletin anlaşılmasını olanaklı kılan, bir devlet kuramını tesis edecek ilkelere ulaşmanın yoludur. İbn Haldun'un kullanımıyla "ümran", insanoğlunun toplumsal hayat sürecindeki tüm etkinliklerini ve yaşantılarını onun tarihselliğini ön plana çıkararak ifade eden genel bir kavram olup, İbn Haldun'un tarihselciliğinin temelinde yer almıştır. Bir başka deyişle, onun yaklaşımın-

³² Arslan, a.g.e., s. 6-11.

³³ Erwin I. J. Rosenthal, (1996), *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 129-133.

³⁴ İbn Haldun, (2005), *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Sâid Mahmûd Ukayyel, Dârü'l-Cil, Beyrut, s. 117-118.

³⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 331-332.

da tarih, ümranın (toplumsal hayatın ve medeniyetin) zemini, laboratuvarıdır. İslam dünyasında tarih ilminin önemli bir işlevi de manevi bir eğitim vasıtası olarak insanların geçmiş olaylardan hareketle bugün için dersler çıkarmasıdır. İbn Haldun bu anlayışı sürdürmektedir. Kitabü'l-İber bir tarih kitabıdır ve "iber" (tekili ibret) teriminin seçilmesi aynı zamanda insanın tarihsel varlık alanı ile olan ilişkisinin ahlâkî bir değerlendirmeye incelenmesini içermektedir.³⁶

Ümran ilmi, bir bilgi alanı olarak ele alındığında tarihin epistemolojisi, bir varlık alanı olarak ise tarihin ontolojisi; çünkü bu ilim, insan ve toplumu geneliğinde kavramayı amaçlayan bir ilim olarak, en genel ve en temel olanın kuramıyla ilgilenen felsefe içerisinde temellendirilebilir.³⁷

İbn Haldun'un tarihin felsefî boyutunu açıklamaya yönelik anlama etkinliği, esasında ümran ilmiyle beraber düşünülmektedir. Zira tarih felsefesi olarak ifade edilen kısım, nazârî/teorik boyutuna karşılık gelirken, ümran ilmi olarak ifade edilen kısım ise, bunun tahkîkî/pratik boyutuna, bir başka ifadeyle amelî boyutuna, karşılık gelmektedir. Yani insan varlığının, düşünüş biçiminin anlaşılabilmesi için dış gerçekliğin anlaşılması gerekmektedir.

İbn Haldun tarafından ortaya konulan bu düşünce sistemini felsefî sonuçları bakımından değerlendirecek olursak, nazârî/teorik ve tahkîkî/pratik boyutu olan bütüncül bir felsefî sistemin inşa edildiğini görürüz. Burada tarihin bir hikmet ilmi olarak sunulması ve düşünürün ilimler tasnifinde günümüze dek geçerliliğini koruyan bir çığır açtığını da rahatlıkla söyleyebiliriz.

SONUÇ

Mitolojik dönemde efsane anlatımı (narrative) olarak görülen tarih, zamanla

geçmişte yaşanan olayların yazılarak aktarılması (historiografia) haline gelmiştir. Ancak sistemli felsefî düşüncenin ortaya çıkmasıyla ve Aristoteles'in bilimleri sınıflandırmadaki yaklaşımının da etkisiyle tarih, bir bilim olmaktan ziyade edebî bir tür olarak algılanmış ve bu durum, düşünce tarihinde felsefe-tarih karşıtlığının problem olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ancak 14. yy'da İbn Haldun'un tarihe eleştirel bakışı ve geliştirdiği bilimsel ve tarihselci yaklaşımı, tarihin, usul ilmine dayalı bir bilim, bir varlık alanı ve epistemik temelleri olan bir bilgi alanı olduğunu gözler önüne sermiştir. İbn Haldun'u bugün bile özgün ve istisnâî kılan nitelikler göz önüne alındığında bizce ifade edilmesi gereken en önemli şey, onun sosyal olayların tümüne yönelik yaklaşım ve değerlendirmelerinin; bilimsel metodunun, epistemolojik yaklaşımının, hep eleştirel düşünme perspektifinde ortaya konulmuş esaslar olduğu gerçeğidir. Bu açıdan "ümran ilmi" kişiye tarihi bilginin kritik edilmesinde, epistemolojik boyutta neyin olanaklı olduğunun tespitinde, bir yasaya göre düşünme imkânında, tarihsel alanının eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi ve değerlendirilmesinde bir ölçüt kazandırır.

İbn Haldun, Mukaddime'de geliştirdiği tarih felsefesiyle yeni bir tarih eleştirisi ortaya koymaktadır. Onun ümran ilmiyle belirlediği ve insanların dünya üzerinde yerleşimler kurarak mamur hale getirmeleriyle belirginleşen edimimlerin insanın değer dünyasını ve toplumsal hayat biçimlerini ortaya çıkararak; tarihin bu doğrultuda bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesini olanaklı kılmaktadır.

İbn Haldun'un bu metodolojik yaklaşımı, tarihi bir hikâye etme, anlatım niteliğinden çıkararak tarihsel bilgi alanının anlamına yönelik nedenleri, ilkeleri ve yasaları belirlemeye yönelik bir anlama ve yorumlama etkinliğine dönüştürmektedir. Bu yaklaşım şüphesiz tarihin bir bilim ve

³⁶ Arslan, *a.g.e.*, s. 92.

³⁷ Ümit Hassan, (2010), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Doğubatı Yayınları, Ankara, s. 67.

bir felsefe etkinliği olarak kavranmasına kapı aralamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aristoteles (2010), *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- (1995), *Poetika*, çev. İsmail Tunalı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arslan, Ahmet (1987), *İbni Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- (2002), *İbn Haldun*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Baudart, A. Vd. (2011), *Felsefe Tarihi Kurucu Düşünceler-I*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: İletişim Yayınları.
- El-Câbiri Muhammed Âbid (1984), *Fikru İbn Haldun el-Asabiyye ve'd-Deve: Meâlimu Nazariyyeti Haldûniyye fi't-Tarihi'l-İslami*, Dârü'n-Neşri'l-Magribiyye, Dârülbeyzâ.
- Collingwood, R.G. (1990), *Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer. İstanbul: Ara Yayınları.
- Demircan, Adnan (2015), "İbn Haldun'un Tarihçilere Yöneltiği Tenkitler", (ed. Mesut Okumuş- Ömer Dinç), *Uluslararası İbn Haldun Sempozyumu*, Ankara: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 75-82.
- Durak-İrğat, Nejdet-Muhammet (2015), "Tarihe Kritik ve Analitik Bakış: Tarih Felsefesi-İbn Haldun Örneğinde Tarih ve İnsan", *Uluslararası Kritik ve Analitik Düşünce Sempozyumu*, Sakarya, ss. 211-221.
- Enan, Muhammed Abdullah (1997), *Ibn Khaldun His Life and Works*, New Delhi: Kitab Bhavan.
- Goodman Lenn Evan (1972), "Ibn Khaldun and Thucydides", *Journal of American Oriental Society*, S. 92/2, ss. 250-260.
- Görgün Tahsin (1999), "İbn Haldun" md. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* C. 19, ss. 543-555.
- Hassan Ümit (2010), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Doğubatı Yayınları.
- İbn Haldun (2005), *Mukaddime*, thk. Abdüsselam Şeddâdi, Kahire: Dârülbeyzâ: Beytü'l-Fünun ve'l- Ulum ve'l- Adab.
- (2005), *Mukaddimetü İbn Haldun*, thk. Sâid Mahmûd Ukayyel. Beyrût: Dârü'l-Cil.
- Keklik, Nihat (1996), *Felsefenin İlkeleri*, Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özlem, Doğan (2010), *Tarih Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Rosenthal Erwin I. J. (1996), *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, çev. Ali Çaksu, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Schmidt Nathaniel (1978), *Ibn Khaldun Historian, Sociologist and Philosopher*, Lahore: Universal Books.
- Togan A. Zeki Velidî (1985), *Tarihte Usûl*, İstanbul: Enderun Kitabevi.